

(تسطیح)

ہندو تہذیب اور مسلمان

جناب ڈاکٹر محمد عمر صاحب استاذ تاریخ - جامعہ ملیہ اسلامیہ - نئی دہلی

(سلسلہ کے لئے ملاحظہ ہو برہان ماہ ۱۹۶۹ء)

اس رسم کے بعد شاہی تک برتج ہوا۔ کے موقع پر لیتے دینے کی کئی رسمیں عمل میں آنے لگتی تھیں۔ مثلاً شب برات کو دو لٹھا کے یہاں سے دو لہن کے لئے آتش بازی، ہندی، چوڑیوں کے جوڑے، مٹھائی کے خوان جاتے تھے۔ اسی طرح دوسری طرف سے دو لٹھا کے لئے آتش بازی اور مٹھائی وغیرہ آتی۔ دوسرے تیواروں مثلاً رمضان، عید۔ بقیع عید اور عسرم اور پھولوں کی سیر کے ایام میں آپس میں چیزیں بھیجی جاتی تھیں۔

پنجاب کے علاقے میں اس کے بعد کچھ اور رسمیں ادا ہوتی تھیں مثلاً سیانکوٹ میں ایک میرانی، ثانی اور ایک برہمن لڑکے کے گھر جاتا تھا اور جب وہ اس کے گھر پہنچتا تھا تو فوراً سائیل دہلیز پر ڈالا جاتا تھا۔ اس کے بعد وہ گھر میں داخل ہوتا تھا۔ اس رسم کو "تیل ڈالنا" کہتے تھے۔ تہہ پھلانے کی رسم کے بعد کچھڑی کی رسم ادا ہوتی تھی اس موقع پر لڑکے کے والد کے گھر میں نقالے بجائے جاتے تھے اس موقع پر حاضرین لڑکے کے باپ کو ایک ایک روپیہ دیتے تھے جو لڑکی کا حق ہوتا تھا، میرانی و ثانی وغیرہ کے حصت ہونے کے وقت انھیں بدائی (دو دائی) دی جاتی تھی۔

گجرات والے علاقے کے دو تہہ گھرانوں میں "ٹیکا" کی رسم ادا ہوتی تھی۔ اس دستور کے مطابق

لڑکی والے ایک نائی، میرانی، برہمن، اور ایک درزی، سچ ایک گھوڑے، اونٹ اور لڑکے اور اس کے والد کے لئے کپڑے بھیجتے تھے۔ اس کے علاوہ لڑکے کے لئے ایک انگوٹھی، اکیس روپے نقد

مصری کے پانچ کوزے اور کچھ سوکھی کھجوریں بھی ہوتی تھیں۔ ۱۷

شادی کی لگن دھرنا جب طرفین شادی کی تیاریاں کر لیتے اور دو لہا دو لہن شادی کے لائق ہو جائے تو دو لہا کی ماں بہنیں اور قریبی رشتے کی عورتیں مٹھائی کے خوان ساتھ لے کر اور اگر بڑا گھر ہوتا تو بیابے کا بچے کے ساتھ دو لہن کے گھر جاتیں اور تاریخ مٹھہر کر واپس چلی آتی ہیں۔ اس رسم کو شادی کی لگن بھرنہ کہتے ہیں۔ میر حسن دہلوی نے لکھا ہے کہ اس دن لڑکی والے ایک تھال میں کچھ چیزیں لڑکے والوں کے ہاں ایک رقعہ کے ساتھ بھیجتے تھے جس میں شادی کی تاریخ لکھی ہوتی تھی۔ ہندوستانی مسلمان طرح طرح کے توہمات کے شکار تھے اور اب بھی ہیں لہذا اس بنا پر وہ لوگ سال کے کچھ چینیے اور دن مثلاً محرم وغیرہ میں شادی کرنا منحوس خیال کرتے ہیں اس لئے تاریخ کے مٹھرنے میں مبارک چینیہ، مبارک دن اور مبارک گھڑی کا خاص خیال رکھا جاتا تھا اور اس موقع پر بخومیوں کے مشورہ سے تاریخ مٹھرتی تھی۔ مثلاً ایک بادشاہ نے اپنے لڑکے کی شادی کے موقع پر بخومیوں کو طلب کیا اور ان سے تاریخ دریافت کی۔

ایک اچھی سی تاریخ مٹھریے
دیا حکم ہم نے تمہیں آئیے!
بلاشگون کو بتا سال سن
مقرر کیا ساعت کا دن!

اگر تاریخ کے مٹھرنے میں شگون اور بدشگون کا خیال نہ رکھا جاتا اور خدانخواستہ شادی کے

۱۷ Trilena & eastern 1, p. 805-6

۱۸ رسوم دہلی - ص ۹۳-۹۵ ۱۱۵ - observations etc

۱۹ کلیات سودا - جلد دوم - ۱۳۳، ۱۴، ۱۵، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳

۲۰ مجموعہ شہنویات میر حسن دہلوی ص ۱۳۱، تاریخ نجیب آباد - ص ۵

۲۱ انصاف ۱۳۱ کلیات سودا - ج ۲، ص ۲۱۹، ۲۲۳، ۲۲۴ - 195 - observations etc

دن یا بعد میں کوئی حادثہ پیش آجاتا تو ان کو یہی خیال ہوتا تھا کہ یہ سب کچھ ساعتِ بد اور منوس گھڑی کے دم سے ہی ہوا تھا۔ حضرت قاسم کی شادی کے دن جو واقعات پیش آئے۔ وہ اس وجہ سے تھے کہ ان کی شادی کی تاریخ منوس گھڑی میں ٹھہرائی گئی تھی۔

اور کیا کہوں میں بیاہ کی نوبت جو دھرائی۔ چھاتی ہے زن درد کی دن رات پٹائی

مائیوں بٹھانا | دراصل یہ پنجابی رسم تھی اور اس میں دولہن کو مانجھے (یعنی چار پائی) پر بٹھایا جاتا تھا اور رفتہ رفتہ مانجھا بٹھانا مائیوں بٹھانا بن گیا۔ مختصر یہ کہ شادی کی تاریخ مقرر ہونے کے بعد دس پندرہ دن پہلے دولہن کو زرد کپڑے پہنا کر مائیوں بٹھاتے تھے اور لڑکے کو صرف ایک دو روز پہلے۔ اس موقع پر شتے کی عورتیں جمع ہوتی تھیں اور دولہن کے کپڑے زرد رنگ میں رنگے جاتے تھے، اور اسے نہلا دھلا کر اور سر کی چوٹی کو ندھہ کر اسے مائیوں بٹھایا جاتا تھا پہلے دولہن کو چوکی پر بٹھاتے تھے پھر بہنیں لیوہ کے سات نولے اسے کھلاتیں اور اس کے ہاتھ پر اٹھنا رکھتی تھیں۔ بعد ازیں اس کی ماں اس کے دو ہونٹ ہاتھوں میں روپے، ایک پان کا بیڑہ، سات پنڈیاں رکھتی اور کہتی "بیٹی ہم تمہارے فرض سے ادا ہوئے، اس کے بعد دولہن کو بچا کہ ایک کوٹھری میں ایک پانگ پر بٹھادیتے اور اس طرح اُسے مقید کر دیا جاتا اور روزانہ اس کے بدن پر اُٹھنا ملا جاتا تھا۔ وہ دلہن کا بچا اور گندھا ہوا اُٹھنا لگن میں اور ڈھائی سیر اُٹھنا کشتیوں میں رکھ کر، کم سے کم سوا سو اور زیادہ سے زیادہ پانچ سو پنڈیاں مع دیگر سامان کے دوٹھا کے گھر بھیجی جاتیں۔ اٹھنے کے ساتھ یہ سامان ہوتا تھا۔

لیٹنی لگنی، کٹورا، تشتری، شلیچی، آفتاب، لوٹا، تیترا، رکابی کا جوڑا دوسرے پوش جس میں ورق لگی ہوئی پنڈیاں بھری ہوئی رکیا رہ وال، نہانے کی چوکی، سونتی، دولنگیاں، زرد کپڑے۔ یعنی مائیوں کا جوڑا، تیل کی شیشی اور چادر وغیرہ مائیوں بٹھانے کے دن سے سہاگ گھڑیا

کا نام شروع ہو جاتا تھا۔ لہ

ابٹنا کھیلنا | دو لہا دو لہن کو مایوں بٹھانے کے بعد اندر عورتوں اور باہر مردوں میں ابٹنا کھیلا جاتا تھا۔ اس وقت پر بالکل ہولی کی رنگ پاشی کا سماں بندھ جاتا تھا۔ دو لہن کے رشتہ دار دو لہن کے ہاں اور دو لہا والے دو لہا کے ہاں ابٹنا کھیلتے تھے۔ اور اس کے برخلاف نعلی کے قلعہ معلیٰ میں دو لہا والے دو لہن کے ہاں اور دو لہن والے دو لہا کے ہاں ابٹنا کھیلتے جایا کرتے تھے۔ اور بہادر شاہ ظفر کے بعد بھی مغلیہ خاندان کے افراد میں یہ رسم جاری رہی تھی ۳۔

ساجن | اصل رسم حنا بندی کا نام ساجن ہے۔ مرزا قہیل نے اس رسم کا تفصیلی ذکر کیا ہے وہ لکھتا ہے:

لہ برائے تفصیل ملاحظہ ہو۔ رسوم دہلی ص ۹۵-۱۰۰، ہفت تماشائے ۱۱۶، گذشتہ لکھنؤ ص ۳۵۲-۳۵۳

Tilts and Castes, I, P. 814.

اس وقت تو کسی ایک اور رسم کا اہلیہ میر حسن علی نے ذکر کیا ہے اس کا نام "موسل بن ناراباندھنا" تھا یہ رسم خالص ہندو تھی۔ اس کے مطابق جب ابٹنا تیار ہو جاتا تھا تو موسل کے ہتھ پر صدل چھالیا اور بانوں کا تیا کیا ہوا ایک لپ لگا جاتا تھا اور ایک نئے لال کپڑے میں چھالیا باندھ کر اس پٹی کو اس سے باندھ دیا جاتا تھا۔ اس کے بعد سات سہاگتیں ابٹنا پینے بیٹھتی تھیں۔ اس کے بعد ایک لال کپڑے میں وہاں رکھا جاتا تھا اور ایک پان کے پتے کے ساتھ اس موسل کے ہتھ پر نازا سے باندھ دیا جاتا تھا اور بعد میں ظاہر اس کو گونٹنے میں لگ جاتی تھیں۔ برائے تفصیل ملاحظہ ہو ص ۲۵۷-258, *evratns etc*, PP 207

۳۔ ابٹن ایک قسم کا مرکب ہوتا ہے جو ہلدی اور جو کا بھنا ہوا آٹا، کھلی، چھیل، چھیل، ناگر موٹھا، تاج، بالچتر، تیرپات اور تیل ڈال کر پانی میں گھولا جاتا ہے اور منہ بدن کی صفائی کے لئے لگایا جاتا ہے۔

Observations p. 207

۳۔ برائے تفصیل ملاحظہ ہو گذشتہ لکھنؤ ص ۳۵۲-۳۵۳۔ رسوم دہلی ص ۱۰۰-۱۰۱

۳۔ ساجن اتر کی نظر ہے مگر رسم شادی میں مستعمل ہے۔ اس سے معلوم ہوتا ہے کہ ترک اور نعل اس رسم کو اپنے ساتھ لائے تھے۔

کہ اس موقع پر ہٹکیوں کو پوتا جاتا تھا اور ان پر پھول بوٹے بنائے جاتے تھے۔ ان میں نقل سمیرا جاتا تھا جو شکر اور چنے کے اٹے سے تیار ہوتا تھا اور پستہ، بادام اور مری سے انہیں پر کیا جاتا تھا۔ چار ہٹکیوں کو ایک تخت پر رکھتے تھے۔ ہر ایک تخت کو ایک مرد اٹھاتا تھا اور ان تختوں کی کمی و بیشی لڑکے کے والدین کی مالی اور معاشی حالت پر منحصر تھی۔ اور اسی طرح آرائش کے تختے جاتے تھے۔ چیزوں کی کمی و بیشی طرفین کی مالی اور

ملہ مرزا قنبل نے ان تختوں کی تفصیل یوں بیان کی ہے۔ ”یہ تختے کاغذ اور برق کو کاٹ چھانٹ کر کاغذی پھولوں کے درختوں کو سبز پھولوں کے ساتھ جاتے ہیں۔ اور میوہ دار درخت بناتے ہیں جیسے سیب، انجیر، انگور، انار، اور دوسرے ہندوستانی میوے مثلاً ازقسم نازنگی اور شریفہ اور ان کے علاوہ پری طلعت عورتوں اور ہر قسم کے مرد یعنی مغل، فرنگی اور دکھنی لوگوں کے کاغذی مجسمے بنا کر جدا جدا ایک تخت پر بٹھاتے ہیں۔ ہفت تماشاً۔ ص ۱۴۰

۱۵ اشیاء میں امیروں کے ہاں چاندی کا ”سہاگ پڑا“ اس میں دو سونے چاندی کی لٹکائیاں، سہاگ کا عطا، اور منقش شیشیوں پھلیل، پھیلی جس میں پھیل چھبیل، ناگر موٹھا، باجھڑ، چھوٹی الاچھیاں، کپور کچری، لوگیں چنپا کی جڑ، ہلدی، جوز، جوتری، تیز بات، صندل، زعفران، مشک، دار، اور مستی کی دو پٹریاں ہوتی ہیں۔ چاندی کی چار ٹھلیاں، دو میں دودھ اور دو میں شربت بھرا ہوا، سوا پنج سیر کھاند پانچ سیر قند، ڈھائی سیر ہندی کے تین بڑے باوا فرید کے نام کے جن پر چاندی سونے کے خول چڑھے ہوتے تھے۔ گیارہ سیر ہندی، پانچ سیر طلا و پچیس من نقل، پانچ من قرص گیارہ من میوہ۔ . . . . ان کے علاوہ ایک جوڑا برات کا، برائے تفصیل ملاحظہ ہو۔ ہفت تماشاً۔ ص ۱۴۰-۱۴۲۔ گلزار شجاعی صفحہ ۴۲

۱۶۱-۱۰۱، گذشتہ لکھنؤ ص ۳۵۳۔

مولانا عبدالحلیم شرر نے بھی لکھا ہے کہ ان ٹھلیوں پر عموماً سو سے کا کپڑا ٹاڑے سے بندھا ہوا ہوتا تھا اور جلوس میں ان سب گھڑوں کے آگے چاندی کی ایک دہائی لٹکی ہوتی تھی اور اس کے منہ پر سوا پانچ سے باندھ دیا جاتا تھا اور اس کے گلے میں مبارک فال کے لئے دو ایک چھبیاں بھی بندھی ہوتی تھیں۔ برائے تفصیل ملاحظہ ہو گذشتہ لکھنؤ۔ ص ۳۵۳۔

سماجی حالت پر موقوف تھی۔ علاوہ ازیں میوے کے چند خوان ہوتے تھے اور پھولوں کے ہار اور دوسرے زیور مثلاً بازو بند، اور دست بند برائے دولہن۔ پھر اپنے رشتہ داروں کو لے کر حسبِ حیثیت ہاتھی یا گھوڑے یا میاں پر اور عورتوں کو میاں، چوپار، ڈڈی، پرسوار کر کے اور دولہا کو ہاتھی یا خاندانی رزم کے مطابق گھوڑے پر سوار کر کے بڑی شان و شوکت کے ساتھ دولہن کے گھر جاتے تھے بلکہ دولہن کے گھر پہنچنے پر دولہا کو ایک مسند پر بٹھاتے تھے۔ بعد ازیں رقص و سرود شروع ہو جاتا تھا جب دوپہر رات گزر جاتی تو گلاب سے مسح کیا ہوا شربت پیش کیا جاتا تھا۔ دولہن کی طرف کے لوگ اس شربت کو اس صورت میں مجلس میں لاتے تھے کہ جگ تو ایک ہاتھ میں ہوتی تھا اور چینی یا شیشہ کے چھوٹے چھوٹے پیالے چاندی یا کسی دوسری دھات کی تھالی میں رکھے ہوئے کسی دوسرے آدمی کے ہاتھ میں ہوتے تھے پہلا شربت دولہ کو پلایا جاتا تھا اور اس کے بعد دوسروں کو، دولہا کے لئے یہ ضروری تھا کہ شربت چکھنے کے بعد پانچ روپے یا کم یا ایک دو انٹری اس تھالی میں ڈالے اور ایک دو روپے لگن میں بھی ڈالتا تھا۔ دوسرے لوگ بھی شربت چکھنے کے بعد زرفند تھالی میں ڈالتے تھے مختصر یہ کہ یہ شربت صرف چکھنے کے لئے ہوتا تھا پینے کے لئے نہیں بعضے تو لبوں سے چھو کر پیالہ رکھ دیتے تھے مگر مقررہ رقم تھالی میں ضرور ڈال دیتے تھے۔

اس کے بعد پہلی سی شان و شوکت کے ساتھ دولہا اپنے گھر واپس آتا تھا۔ یہ رسم امیر و عوام سب کے ہاں عمل میں آتی تھی۔ اجیت سنگھ راٹھور کی لٹری سے فرخ سیر بادشاہ کی شادی کے موقع پر یہ رسم ادا ہوئی تھی اور بادشاہ نے بڑی شان و شوکت سے ساچو کی چیزیں دولہن لے کر بھیجی تھیں

لے ہفت تماشہ ص ۱۴۲، ۱۴۳، رسوم دہلی ص ۱۰۷، گذشتہ لکھنؤ ص ۳۵۳ کلیات سودا جلد دوم

کسی ساچو کا دیکھا ہے یہ آئین کتم کے سر کٹا کر ٹھکیاں کیں

بنائیں کھانچیاں نیزوں پر دھریں چلے دولہن کے گھروں لے سٹھائی ص ۲۱۹

تیریں ص ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴،

مؤرخ کا بیان ملاحظہ ہو:

اسباب ساجی راترتیب لائق و آئین گزین را بخاطر ساختند و حضرت خدیو
 جهان و عثمان زمان .... تشریف فرمودہ .... و اسباب و اشیاء مذکورہ
 را کہ خلاصہ نفاٹس بحر و کاں بود بنظر آورد در آورده توہہ یا بہ بیگمان عفت نشانی را
 آنجملہ خوان کہ در ہر یک یازدہ پارچہ قطع ناکردہ بود بادورقم جواہر کہ نہ لاکس روپیہ
 قیمت داشت، بقدر وہ مخدرات اسوہ مسطرات ملکہ ملکی ..... حضرت بیگم صاحبہ
 و بیگم بیگمان از ہر تہہ پارچہ تا یازدہ پارچہ کہ با اکثر آں چیزے چند از جواہر نیز بود، مرحمت
 فرمودند و حکم نمودند کہ خوانہائے تنقلات و فواکہ و عطریات را خواہر خواصان
 داروغہ خاصہ و در دیوان عام بردہ بحیث امرائی عظام و مقربان بارگاہ ... بفرستند^۱
 اسی طرح اپنے بیٹے مغل علی خاں کی شادی میں قاسم علی خاں نے تحائف ساجی میں خشک
 میوے اشیائے خوردنی پچاس خوان رنگ برنگ اور قسم قسم کے کپڑے، عطریات، ہار اور
 پان خانہ عروسی کو بھیجے تھے۔ ۱۷

۱۷ صحیفہ آفتاب - ص ۳۱ (الف)

۱۷ گلزار شجاعی ص ۲۲۲ - اپنے لڑکے شجاع الدولہ کی شادی میں نواب صفدر جنگ نے رسمی چیزوں کے علاوہ
 پندرہ سو چاندی کے پیالے بھی بھیجے تھے - اختیار حجت ص ۳۸۰ - اسی طرح نواب آصف الدولہ کی
 شادی کے موقع پر رسم ساجی اعلیٰ پیمانہ پر ادا کی گئی تھی - "ساجی با تمام جلوں کے قریب پینچ ارٹھلیہ گلی نقاشی
 گونا گوں و چند ازاں از نقرہ پُر از میوہ و نقل و خواہہائے لوازمات و قند و ہار گل و برگ تنبول بیج بیکردنہ (کڈا)
 طلا و نقرہ و شبیشی ہائے عطر پھلیل و کشتیہائے پوشاک نفیس و جواہر کہ تعداداں بہز اماں محی رسید و قریب
 دو ہزار تخت و چوکی وغیرہ کلکاری از میوم و کاغذات آرائش و ہر گونہ اقسام لوازمات کہ از اندازہ شمار
 بیرون بود، بہ تمام شوکت و جہت نواب شجاع الدولہ بجانہ سولہ پوری زوجہ قمر الدین خاں بردہ گلزار شجاعی^{۱۷}

۱۷ ہفت تماشہ ص ۱۲۳ - گذشتہ کہنوں ص ۳۵۴ - رسوم دہلی ص ۱۰۴ - ۱۰۹

خانہ بندی | ساچھی کے روزیا اگلے دن یا اس کے دو تین دن بعد کو کوئی خاص وجہ مانع نہ ہو تو شب
خانہ بندی قرار پاتی تھی لے

اس کا طریقہ یہ تھا کہ دو لہن کے گھر سے اس طرف، کے لوگ دو لہا کے واسطے مہندی اس صورت
میں لائے تھے کہ آرائش کے تختے جو ساچھی کے روز دو لہا کے گھر سے گئے تھے، اسی جگہ چھوڑ دے جاتے
تھے، کیوں کہ قاعدہ یہ تھا کہ واپسی کے وقت داماد کے ساتھ آرائش و آئینہ پس نہیں آتی بلکہ خانہ بندی
کی رات کو دو لہن کے گھر سے اس کے گھر پہنچا دیتے تھے تاکہ شادی کے روز فریق ثانی اسے
دو یا ردہ برات کے ساتھ لے کر آئے، اور دیگر سامان مثلاً نقارہ، ضروری ساز و سامان و آرائش
آتش بازی کے ہمراہ بھائی اور دو لہا کے ہمراہی، دوسرے عورت، و مرد اور رقص کرنے والی عورتیں
لگے آگے ہوں، لیکن دو لہا کے ماں باپ اور بڑا بھائی وغیرہ جو عمر کے لحاظ سے اس کے باپ،
کے برابر ہوں، حنا کے ساتھ نہیں جاتے تھے بلکہ ساچھی کے روز اور شادی کی رات کو بھی مجلس
میں نہیں بیٹھے تھے مختصر یہ کہ خنا پہنچنے کے بعد دو لہا کو راتان رات میں بلاتے تھے تاکہ رشتے کی
سالیباں اس کے ہاتھوں پاؤں میں مہندی لگائیں اور جب وہ مہندی لگا چکیں تو دو لہا کے لئے
ضروری تھا کہ کچھ روپے بطور نیاگ انہیں دے۔ اگر ان میں سے کوئی دو لہا سے بڑی ہوتی تو
وہ دو لہا کو سلامی میں روپے دیتی۔

ملاوہ ازیں مہندی کے ساتھ دو لہا کے لئے وہ جوڑا بھی جاتا تھا جو وہ شادی کے دن پہن کر
فریق ثانی کے گھر آتا تھا۔ اس جوڑے میں عام طور پر عہد منگیہ کے درباری وضع کا خلعت، شملہ
چیفہ، سر بیچ اور مرصع کلعچی ہوتی تھی اور اگر لڑکی والے صاحب ثروت ہوتے تھے تو موتیوں
کا ہار اور سونے کا سہرا بھی ہوتا تھا۔ مہندی کے طباقوں کے علاوہ سو پچاس طباقوں میں بلیڈر

الفہ - کلیات سودا - جلد دوم ص ۱۶۱ - ۱۶۲ گذشتہ لکھنؤ ص ۳۵۴، ہفت تمانا ص ۱۳۱ نیز ملاحظہ ہو۔
نادرات شامی ص ۱۰۸، ۱۱۵، ۱۱۹، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴ گذشتہ لکھنؤ، ان طباقوں میں ”سبز و سرخ شمعوں کو
نصب کر کے روشن کر دیتے ہیں اسی طرح مہندی کے بہت سے طباق روشن ہوتے ہیں جو مہندی کے ہوس

بھی ہوتا تھا جو خرموں کو کوٹ کر بنایا جاتا تھا۔

رقص و سرود | خنا بندی کی حالت میں باہر دو لہا والوں کے سامنے مردانہ مجلس میں ڈومنینا سر ڈ
برصانی گاتی تھیں۔ اس موقع پر اور شادی کے دوسرے موقعوں سٹھنیاں بھی گائی جاتی تھیں اس
رات کو اس صبح کی بہ عورت حسب خواہش دو لہا کو فحش باتیں سناتی تھی۔ کوئی شخص اس کی اس
حرکت پر مزاحم نہیں ہوتا تھا۔ ضروری مراسم کے بعد اسی طرح شربت پلایا جاتا تھا جس طرح دو لہا
والوں کی طرف سے سسرال والوں کو شربت پلایا جاتا تھا اور بھالی میں روپے بے کر سمدھن کو

Observations etc etc

۳۵۴

لے گزشتہ اس ۳۵۴
لے ان گیتوں میں اکثر گالیاں موزوں کی جاتی تھیں۔ اکثر ذومعنی فقرے ہوتے تھے یعنی ان کے دو پہلو ہوتے
تھے۔ ایک پہلو سے بد تہذیبی اور دوسرے سے تہذیب ظاہر ہوتی تھی۔ مرزا قیس کن گیتوں کی تفصیل ان الفاظ
میں لکھی ہے۔

”ستھنی ہندی کے چند الفاظ ہیں جن کا مجموعہ خاص وزن اور تالیفوں پر مشتمل ہوتا ہے۔ اس
کے بول بہت فحش ہوتے ہیں اور مردوں کے لئے مخصوص ہیں۔ گانے کے وقت عورتیں جس شخص کا نام
چاہتی ہیں۔ اس میں شامل کر لیتی ہیں بعض کا کہنا ہے کہ یہ امیر خسرو کی ایجاد ہے ... لیکن امیر خسرو
کے بعد دوسرے لوگوں نے ستھنی ان اختراع کی ہیں اور اب بھی موزوں کرتے ہیں، یہ مردوں پر موقوف
نہیں۔ عورتیں بھی فحش الفاظ جمع کر کے ستھنیاں موزوں کر لیتی ہیں اور اس میں برادری اور شہ
کے وضع و شریعت مردوں اور عورتوں، کینہ و غلاموں، اور نوکر و دلہے کے نام بھی شامل کر لیتی ہیں اور باور
یہ دھڑک گاتی ہیں، اگر اس زمانے میں یہ عورتیں کسی ضرورت سے لڑائی کے گھر یا کسی دوسری جگہ جاتی ہیں تو
سریع پیدل اور بے پردہ ہو جاتی ہیں اور کوچہ بازار میں ہر دس قدم پر پٹھ پٹھ کر ایک فحش ستھنی گاتی ہیں اور پھر
بڑھ جاتی ہیں“

برائے تفصیل ملاحظہ ہو ہفت تماشاش ۱۱۶-۱۱۷ سودا نے بدھا و ابدھائی مہا لکھا دی اور شہانے

نوشتر کے ہندی، رچانا اور رقص و سرود ہونا

لے ری مائی، گلے بجسائے آئندسوں رجھاؤ
 اکبر شاہ کی ہندی اینک، جتن سوں رچاؤ
 اس موقع پر غربا میں خیرات (دان) بھی ہوئی۔
 لے ری سکھی۔ چلو ہندی دیکھنے پیارے نے کی انوٹھی
 سب گئی مل دیو مبارک دان پا بھر موٹھی دان پا بھر موٹھی

برات

دولہا کی تیاری اور برات کی رونا کا سب سے قبل بہت سی رسمیں عمل میں آتی تھیں۔ سولہ

ان رسموں کا حضرت قاسم کے بیاہ کے بیان میں ذکر کیا ہے۔ مثلاً

بندھوار | دولہا دہن کے گھروں کے دروازوں پر آم کے بتوں کی ملائیں بنا کر شگون کے لئے اویڑیاں
 کرتے تھے۔ ۱۱۵

”یہ بندھوار شادی کی بندھی دولہا دہن کے گھر“

منڈوا | لڑکے کو عوسی لباس پہنانے اور دوٹھا بنانے سے پہلے منڈوا کے نیچے بٹھا کر نہلا لیا
 جاتا تھا، اور اس کام کو نانی کرتا تھا جو میرانی کہلاتا تھا۔

”منڈھے کے نیچے نوشتر کو منھانے کی نہ دی فرصت“

۱۱۵ نادر ات شادی ص ۱۰۸

۱۱۶ - ۱۱۷ ص ۱۱۷ کلیات سودا ج ۲ ص ۱۶۲

۱۱۸ - لکڑی کے پار کھینچے گا لڑکے اور اس کے اوپر بتوں یا کپڑے سے بٹھا کر دیتے تھے۔ چند دنوں میں ایسی ہی
 پر رسم جاری ہے اور برہات کے مسلمان بھی منڈوا کے نیچے دولہا کو نہلاتے ہیں۔

۱۱۹ کلیات سودا۔ جلد دوم ص ۲۰۸، ۲۳۳، ۲۱۹، ۲۲۹۔

پہنانے سے قبل جو لباس نوشہ کے بدن پر ہوتا تھا وہ نائی گودے دیا جاتا تھا۔ لہ
تیل چڑھانا غسل سے پہلے نائے نوشہ کے جسم پر تیل ملتی تھی اور یہ رسم "تیل چڑھانے" کے نام
 سے موسوم ہے۔ ۵

نائے کہے کہ شرم سے دو لہا ہے سرنگوں
 اب کیوں کر تیل روئے مقدس کو میں ملوں

بعد ازیں گرم پانی سے نوشہ کو نہلایا دھلایا جاتا تھا۔ لہ
کنگن باندھنا نوشہ اور دلہن کی بائیں کلائی میں کنگن باندھا جاتا تھا۔ اس کو "شادی کا ڈورا"
 بھی کہتے تھے۔ باندھا کنگن تیرے سکھ کرنے کو ہاتھ ۵
 سہرا بری کے دستور کے مطابق جس کا پہلے ذکر کیا جا چکا ہے، نوشہ کا شادی کا جوڑا دلہن کے گھر سے

۵ ہفت تماشاً، ص ۱۱۵ ۵ کلیات سودا، جلد دوم ص ۱۶۲، ۱۴۳، ۱۶۵

Tribes and Castes, P. 814 نیز ملاحظہ ہو۔

۵ کلیات سودا، جلد دوم، ص ۲۰۸

۵ ہفت تماشاً، "یہ بھی ایک رسم تھی کہ ایک انگشتی ریشم میں باندھ کر لڑکی اور لڑکے کو پہناتے تھے
 اسے کنگن کہتے تھے۔ ص ۱۱۶۔ یہ رسم بایوں بٹھانے کے دن ادا ہوتی تھی۔ ہفت تماشاً ص ۱۱۶۔

۵ کلیات سودا، جلد دوم ص ۱۵۰ - ۱۵۲، ۲۱۴، ہفت تماشاً ص ۱۱۶۔

Tribes & Castes, P. 814.

۵ آئندہ رام مجلس نے سہرے کی بناوٹ کی تشریح ان الفاظ میں کی ہے۔

"عبادت است از بیزی کہ از مرد و ایدیا از مقبضی یا از گلہائی سازند و ہنگام سروسای داد
 مرید ہی بندہ و ان کے ہم بندہ ستانی (است) میراۃ الامتلاخ ص ۵۲ نیز ملاحظہ ہو ہفت تماشاً ص ۱۲۵
Observations P. 254

بادشاہ اور امیروں کے سہرے بڑے قیمتی ہوتے تھے۔ امیر الامرا حسین علی خاں کی شادی

کے موقع پر اس کے سہرے کی تیاری میں پچیس ہزار روپے صرف ہوئے تھے۔ تذکرہ آرزو قلبی، ص ۱۱۵۔

مختصر یہ کہ جب دو لہا شادی کا جوڑا پہن لیتا اور دوسری رسمیں ادا ہو جاتیں تو اسے مسند پر بٹھا دیا جاتا اور وہ عورتوں کے رقص کا تماشا دیکھتے میں مصروف ہو جاتا تھا۔ جب ناچنے والیوں میں سے ایک عورت ناچتے ناچتے تھک جاتی تھی تو اس مجمع کا منتظم جسے بھڑوا کہتے تھے، مجلس کے کسی معمر آدمی کے اشارے پر اسے بیٹھنے کا حکم دیتا تھا، عطر، پان اور دھنیا جو چاندی کے برتنوں میں ہوتی تھی۔ پیش کرے اور دو لہا کے سوار ہونے کے وقت تک یہ ہنگامہ اسی طرح جاری رہتا تھا۔ لہ

جب برات کا ساز و سامان تیار ہو جاتا تو خاندانی رسم کے آئین کے مطابق گھوڑے یا ہاتھی بالعموم گھوڑے پر، مع شہ بالا کے سوار کر کے بڑے بجل کے ساتھ یعنی کاغذ کے بنے پھولوں بھڑاؤ اور تختوں کی آرائش روشنی، آتش بازی اور ساز و نوبت خانہ کی قسم کی دوسری چیزوں کے ساتھ دو لہن کے گھر کے لئے روانہ ہو جاتے تھے، عام طور پر آدھی رات کے بعد ہی برات روانہ ہوتی تھی۔ یہ بات دھیان میں رکھنی چاہئے کہ ہندوؤں کے ہاں عام طور پر پھیرے صبح کے وقت پھرتے تھے اور اسی لحاظ سے مسلمانوں کے ہاں بھی نکاح صبح کو ہوتا تھا۔ دیہاتوں میں ایسا بھی یہی رسم ہے۔۔۔

(باقی)

(بغیر حاشیہ ص ۶۹)

Memoirs of Delhi and Faizabad III, P. 238

شہ کلیات ہدایت (قلبی) ص ۳۲۳

(حاشیہ ص ۶۹)

لہ ہفت تماشاً ص ۱۴۶

لہ دو لہا کو گھوڑے پر سوار کرنے کی رسم خالص ہندوستانی تھی۔ عبد الرزاق بانسوی کا بیان ہے "مناکح را موافق رسم ہندوستان بر اس سوار کردند" ملفوظ رزاقی ص ۱۵۔ لہ ہفت تماشاً۔ دھما سے کہہ کر کسی لڑکے کو بھی اس کے نیچے گھوڑے پر بٹھاتے ہیں۔ اس لڑکے کو تڑکی میں ساق دوش اور ہنڈی میں شہ بالا کہتے ہیں ہفت تماشاً ص ۱۵۔ گزشتہ لکھنؤ ص ۳۵۳ نیز
Tribes of India, P. 816